

DE GEVOLGEN VAN ECONOMISCHE GROEI VOOR LANDBOUW EN PLATTELAND

OPENBARE LES

GEGEVEN BIJ DE AANVAARDING VAN
HET AMBT VAN BUITENGEWOON LECTOR
IN DE LANDHUISHOUDKUNDE AAN DE
TECHNISCHE HOGESCHOOL TE DELFT OP
VRIJDAG 18 MAART 1966

DOOR

DR. IR. A. MARIS

D-1.
510

66/1316

*Mijne heren curatoren,
mijnheer de rector magnificus,
dames en heren hoogleraren, lectoren en docenten,
dames en heren studenten
en voorts gij allen die door uw aanwezigheid blijk geeft van
uw belangstelling.*

Zeer gewaardeerde toehoorders,

De mens blijkt een onuitroeibare behoefte te hebben om een voorbijgane fase in een bepaalde ontwikkeling te verheerlijken, te idealiseren. De leefwijze waarvan de feitelijke evolutie zich tracht te ontdoen wordt als het ware vastgehouden in de vormen van de cultuur. „Men zou kunnen stellen,” zegt GOMPERTS in zijn inspirerende essay „Jagen om te leven”¹⁾, „dat de cultuur de creatie is van het slechte geweten, dat op iedere specialisering volgt.”

Met name geldt dit ook voor de stadia die men in de economische ontwikkeling van een samenleving kan onderscheiden, te weten de jacht, het herdersbestaan, de landbouw en het industriële tijdperk. Deze laatste periode zal misschien na ons nog eens worden onderscheiden in de klassieke industrie, waarin de handarbeid nog een belangrijke rol speelt en de moderne industrie, waarin vrijwel alles is geautomatiseerd.

Het behoeft ons dan ook niet te verbazen, dat na de verheerlijking van het jagersbestaan in de vroeg-bijbelse tijd en de herdersromantiek in de renaissance, in de negentiende en twintigste eeuw de landbouw deze eer te beurt viel. In deze periode kon immers een dichter zich nog veroorloven om verzen te schrijven over het genoeglijke leven van een „gerusten” landman en werd in verschillende boeren- en streekromans het landleven vaak geïdealiseerd.

Thans is zulk een verheerlijking van het landleven niet meer mogelijk. Als we denken aan de boerenopstanden in verschillende

¹⁾ H. A. GOMPERTS, *Jagen om te leven*, essays 1949.

delen van Frankrijk, waar de wegen met landbouwtrekkers werden gebarricadeerd, aan de vele protestbijeenkomsten, ook in ons land, en aan de oprichting van ontevreden agrarische politieke groeperingen, dan is het genoeglijke en de rust waar bovengenoemde schrijvers over reppen, wel in flagrante strijd met de werkelijkheid van vandaag.

Ongetwijfeld moet men deze verheerlijking van het landleven met een korrel zout nemen, want de werkelijkheid zal ook toen voor de betrokkenen wel een andere zijn geweest dan voor de beschouwende dichter, schrijver of schilder. Maar desondanks werd door deze kunstenaars toch wel iets essentieels gezegd over de periode waarin de landbouw en het platteland nog niet in open verbinding stonden met de industrie en de stedelijke samenleving.

Deze geïsoleerdheid van de landbouw en het platteland is in Europa na de tweede wereldoorlog radicaal doorbroken. De landbouw bevindt zich thans midden in een fase van diepgaande structurele veranderingen, waarbij men met recht kan spreken van een agrarische revolutie. Ik behoef U slechts te wijzen op de drastische vermindering van de agrarische beroepsbevolking, op het klemmende vraagstuk van de te kleine bedrijfsomvang, op het probleem van de landbouwoverschotten, op de toenemende inkomensdispariteit en op de steeds kleiner wordende arbeidsbezetting per bedrijf met alle sociale gevolgen van dien.

Dat de landbouwvraagstukken momenteel belangrijk zijn en niet alleen de agrariërs in beweging hebben gebracht, blijkt uit de grote rol die de landbouw in de naoorlogse periode in de politiek heeft gespeeld. Al geruime tijd is er in vele landen een overheidsbemoëning met de landbouw. In ons land heeft deze overheidszorg zich tot aan de crisis der jaren dertig in hoofdzaak bepaald tot onderzoek, onderwijs en voorlichting, voornamelijk op teelttechnisch gebied. Met de grote crisis werd een schuchter begin gemaakt met een markt- en prijsbeleid. Na de oorlog is dat markt- en prijsbeleid een essentieel onderdeel geworden van het landbouwbeleid. De Overheid werd zich bewust van het feit, dat de landbouw om verschillende redenen niet in staat is op eigen kracht een markt- en prijsbeheersing te realiseren. Maar niet alleen voert de Overheid een markt- en prijsbeleid, een wezenlijk onderdeel van het landbouwbeleid is ook het structuurbeleid geworden. Het landbouwbeleid concentreert zich op de

vragen op welke wijze de produktiviteit in de landbouw moet worden opgevoerd en in welke mate het inkomensniveau moet worden verhoogd om de werkers in deze bedrijfstak in redelijke mate te laten delen in de welvaartstoename, zonder de noodzakelijke structurele aanpassingen te remmen. Een veelheid van middelen staat de Overheid hiervoor ter beschikking. Het is echter allerminst eenvoudig om bij het prijsbeleid de juiste dosering te vinden en bij het structuurbeleid de meest doelmatige coördinatie van de middelen die men toelaatbaar acht om het gestelde doel te bereiken. Mede hierdoor blijkt de landbouw een groot struikelblok te zijn op de weg naar nauwere economische en sociale samenwerking. Dat was reeds het geval bij de totstandkoming van de Benelux en dat is thans in niet mindere mate zo bij de moeizame onderhandelingen in E.E.G.-verband.

De agrarische problematiek is dan ook wel bijzonder gecompliceerd. Immers, de zo noodzakelijke produktiviteitsverhoging blijkt in de praktijk te leiden tot een zodanige vergroting van de produktie, dat het aanbod de vraag overtreft met als gevolg een druk op de agrarische inkomens. Niet alleen de vraag naar vele agrarische produkten is nl. in-elastisch, maar ook het aanbod. Bovendien zijn ingrijpende structuurveranderingen noodzakelijk, die veel weerstanden oproepen, veel onzekerheden scheppen en een groot aantal boeren, die niet tot de voortrekkers behoren, nog eens extra in moeilijkheden brengen. Hierbij komt nog dat deze veranderingen moeten plaatshebben in een bedrijfstak, die weinig expansief is, waarin de arbeid een geringe mobiliteit heeft en de overige produktiemiddelen weinig alternatieve toepassingsmogelijkheden bezitten.

De vraag dringt zich op, waarom de landbouw eerst nu met deze vraagstukken wordt geconfronteerd en wat hiervan de oorzaken zijn. Want in dit milieu zult U zich ongetwijfeld afvragen waarom de agrarische revolutie ongeveer anderhalve eeuw later moest beginnen dan de industriële revolutie. Is de landbouw nu inderdaad zo behoudend dat het anderhalve eeuw moest duren alvorens deze eeuwenoude bedrijfstak zich openstelde voor de toepassingen van de technische ontwikkeling? Ik hoop U duidelijk te maken, dat deze zienswijze niet juist is.

Alvorens hierop in te gaan moet ik er eerst op wijzen, dat het in deze voordracht in hoofdzaak zal gaan om de problematiek

van de landbouw in de economisch ontwikkelde landen. Ook de landbouw in de ontwikkelingslanden wordt geconfronteerd met belangrijke vraagstukken, maar deze zijn van een geheel andere aard. In de ontwikkelingslanden is er in het algemeen sprake van een tekort aan voedsel en gaat het er in de eerste plaats om de teelttechniek te verbeteren, dus de produktie per ha en per dier te verhogen. In de economisch ontwikkelde landen is er juist sprake van een teveel aan voedsel en gaat het er in de eerste plaats om de totale agrarische produktie binnen de perken te houden. De nadruk in deze landen zal dan ook vooral moeten liggen op schaalvergroting en verbetering van de arbeidsorganisatie. Of anders gezegd het gaat er om de verhouding waarin de produktiemiddelen worden aangewend te optimaliseren en de omvang ervan af te stemmen op de vraag naar agrarische produkten.

Maar nu de vraag naar de late agrarische revolutie en de oorzaken hiervan. Voor de beantwoording is het nodig een historische aanloop te nemen en zeer in het kort stil te staan bij enkele markante feiten uit de ontwikkeling van de landbouw, met name die in West-Europa in de afgelopen 150 jaar. Nog geen anderhalve eeuw geleden was in alle landen van West-Europa de beroepsbevolking voor het grootste deel agrarisch en de landbouw de dominerende bedrijfstak. In Engeland, waar het eerst sprake was van een industriële ontwikkeling op grote schaal, was in 1850 het agrarische deel van de beroepsbevolking toch nog maar tot even beneden de 50% gedaald.

Met de sterke bevolkingsgroei die West-Europa in de negentiende eeuw te zien geeft, zijn belangrijke veranderingen in de economische structuur gepaard gegaan. Om van deze wijzigingen een indruk te krijgen behoeft slechts te worden gewezen op de zeer sterke absolute toeneming van de beroepsbevolking werkzaam in industrie, handel en verkeer en de hiermee gepaard gaande relatieve daling van de agrarische beroepsbevolking. In de periode 1900–1940 zet deze relatieve daling zich voort, terwijl in aantal de agrarische bevolking ongeveer gelijk blijft. Na de oorlog zien we de agrarische beroepsbevolking ook absoluut sterk dalen.

Het resultaat van deze ontwikkeling is, dat in 1965 in de zes E.E.G.-landen nog slechts 15% van de beroepsbevolking in de landbouw werkte. In West-Duitsland is dit percentage al minder dan 15, terwijl Nederland beneden de 10 is gekomen. De Ver-

enigde Staten en Engeland geven nog lagere percentages te zien. De landbouw in de economisch ontwikkelde landen is dus, relatief gezien en naar het aantal beroepspersonen ook absoluut, een in betekenis afnemende bedrijfstak. Deze positie geeft aanleiding tot vele aanpassingsmoeilijkheden. De landbouw staat echter in dit opzicht niet alleen. Kenmerkend voor economische groei is nl. niet alleen de verschuiving van de agrarische naar de industriële en dienstverlenende sector van het economische leven, maar evenzeer de verschuiving van de industrie naar de dienstverlening.

Deze ontwikkeling is slechts mogelijk geweest door de technische verbeteringen in de agrarische produktie. Kon vóór de industriële revolutie één man slechts voldoende voedsel voortbrengen voor één of hoogstens twee gezinnen, later stelde de verbetering van de produktietechniek de boer in staat dat aantal geleidelijk op te voeren tot tien en meer gezinnen.

De Amerikaanse econoom BOULDING¹⁾ schrijft hierover het volgende: „Bij een economische ontwikkeling is het niet toevallig maar noodzakelijk, dat aan elke industriële expansie een periode van agrarische vooruitgang is voorafgegaan dan wel gelijktijdig heeft plaatsgehad. De kathedralen van Europa werden gebouwd met arbeid die uit de landbouw vrij was gekomen door invoering van het drieslagstelsel en de haam. De zogenaamde industriële revolutie werd niet veroorzaakt door enkele technische veranderingen in de textielindustrie; het was een rechtstreeks gevolg van de agrarische vooruitgang gebaseerd op de invoering van hakvruchten, klaver en het vierslagstelsel en op de verbetering van de veestapel.”

Met enige overdrijving zou men kunnen zeggen, dat de economische ontwikkeling van een land wordt weerspiegeld door het percentage van de beroepsbevolking dat in de landbouw werkt. Hieraan moet dan nog worden toegevoegd, dat economisch ontwikkelde landen met een laag percentage agrariërs met voedseloverschotten zitten, terwijl de ontwikkelingslanden het omgekeerde beeld te zien geven. Voor de westerse landen zijn de sombere voorspellingen van MALTHUS niet uitgekomen. Deze dacht nl. dat de agrarische kennis slechts langzaam zou toenemen en nog langzamer de verspreiding van deze kennis: hierdoor zouden

---

¹⁾ K. E. BOULDING, „Economic analysis and Agricultural Policy”, in *Canadian Journal of Economics and Political Science*, August 1947.

voedseltekorten op den duur onvermijdelijk worden en de bevolkingsgroei tegenhouden. De feitelijke ontwikkeling is geheel anders geweest. Men kan zelfs stellen, dat de structuur van de landbouw en de aard van het produktieproces produktieverhoging stimuleren. Het blijkt in de praktijk, dat produktiviteitsverhoging tot nog toe steeds gepaard gaat met toeneming van de produktie, een toeneming die in vele landen tot overschotten heeft geleid.

De technische vooruitgang kan men als de drijvende kracht zien achter deze ontwikkeling. In de landbouw dient de techniek twee grote doelen, t.w. de produktieopbrengsten per ha en per dier te verhogen en de arbeidsprestatie te vergroten en te vereenvoudigen. In dit verband zou men een onderscheid kunnen maken tussen teelttechniek en bewerkingstechniek. De verbeteringen in de teelttechniek hebben betrekking op het verkrijgen van betere plantenrassen en veeslagen en op het gebruik maken van kunstmest, insecticiden en mengvoeders, waardoor in het algemeen de produktie sterk toeneemt. De verbetering van de bewerkingstechniek door mechanisatie heeft een arbeidsbesparend en kostenverlagend effect; zij verhoogt bovendien de bewerkingcapaciteit per man in sterke mate, hetgeen de landbouw voor grote problemen stelt.

Dat deze mechanisatie op grote schaal zo laat ingang heeft gevonden heeft verschillende oorzaken. In de eerste plaats door het ontbreken van de geschikte energiebron. In Amerika was tot aan het begin van de eerste wereldoorlog en in Europa zelfs tot voor de tweede wereldoorlog de dierlijke trekkracht nog veruit de belangrijkste krachtbron.

De stoommachine, die in de industriële ontwikkeling zulk een belangrijke rol heeft gespeeld, heeft in de landbouw door grote praktische moeilijkheden nauwelijks voet aan de grond gekregen. Desondanks heeft de mechanisatie in de negentiende eeuw wel aanzienlijke vorderingen gemaakt, vergeleken bij de periode daarvoor, waarin de ploeg en het wiel de toon aangaven. Maar het is toch eerst de uitvinding van de verbrandingsmotor geweest en de toepassing ervan in de landbouwtrekker, die de technische revolutie in de landbouw inleidden. In het overgrote deel van Europa is de zegetocht van de landbouwtrekker pas na de tweede wereldoorlog begonnen.

De technische vooruitgang wordt evenwel niet alleen bepaald

door de aanwezige technische moeilijkheden, maar vooral ook door de prijsverhoudingen tussen de produktiefactoren en de aard van het produktieproces. ¹⁾

Neemt men bovendien nog in aanmerking de grote verschillen in bedrijfsgroottestructuur en produktieomstandigheden tussen landen en continenten, dan zal het duidelijk zijn dat de toepassing van reeds bestaande technieken in de westerse landen grote tijdsverschillen te zien geeft. In Amerika, met zijn overvloed aan grond en zijn schaarste aan arbeidskrachten is de mechanisering op grote schaal veel eerder begonnen dan in Europa, waar de arbeid overvloedig en laag in prijs was. En binnen Europa zijn Engeland, Noord-Duitsland en Noord-Frankrijk de voortrekkers geweest. Volgens HERLEMANN en STAMER ²⁾ kan men in dichtbevolkte gebieden de volgende fasen in de technische vooruitgang onderscheiden: intensiveringsfase, mechaniseringsfase en de fase van bedrijfsvergroting. In gebieden met een ruime man-land ratio, zoals Amerika, ziet men een omgekeerde volgorde in de ontwikkeling. Op het ogenblik staat de Europese landbouw aan het begin van de fase der bedrijfsvergroting, terwijl in Amerika na de tweede wereldoorlog veel aandacht werd besteed aan een intensivering van de produktie, dus aan verhoging van de produktie per ha en per dier.

Op den duur zullen de agrarische structuur in Europa en in Amerika steeds meer op elkaar gaan lijken, omdat de prijsverhoudingen tussen de produktiefactoren arbeid en kapitaal de neiging hebben naar elkaar toe te groeien.

Veranderingen in de Nederlandse landbouw

De landbouw in ons land neemt een bijzondere positie in. Dit blijkt alleen al uit het feit dat Nederland tot de dichtst bevolkte landen in Europa behoort – slechts 0,2 ha cultuurgrond per inwoner – en desondanks een van de belangrijkste exporteurs van agrarische produkten is. Deze belangrijke exportpositie houdt

---

¹⁾ Een belangrijk verschil tussen de mechanisatie in de landbouw en in de industrie is dat de machines in de landbouw zich moeten verplaatsen; voorts is van betekenis dat het produktieproces in de landbouw zich over een betrekkelijk lang tijdstraject uitstrekt, waarbij de verschillende machines maar een beperkte tijd kunnen worden gebruikt.

²⁾ H. H. HERLEMANN und H. STAMER, „Produktionsgestaltung und Betriebsgrösse in der Landwirtschaft unter dem Einfluss der wirtschaftlich-technischen Entwicklung“, Kieler Studien, Heft 44, Kiel 1958.

verband met de zeer intensieve produktierichting die onze landbouw aan het eind van de vorige eeuw is ingeslagen.

Op zichzelf is een intensieve landbouw in een dicht bevolkt land een normaal verschijnsel. Kleine bedrijven, veel produkten per bedrijf en hoge stofopbrengsten zijn typerende trekken van de landbouw in landen waar de grond schaars is en de arbeid overvloedig. Het bijzondere is vooral gelegen in het feit dat de varkenshouderij en de pluimveeteelt zich tussen de beide wereldoorlogen hebben ontwikkeld tot een zgn. veredelingsindustrie, in hoofdzaak gebaseerd op geïmporteerde voedermiddelen. Deze beide bedrijfsonderdelen vormen dus geen verlengstuk meer van de andere bedrijfsonderdelen en worden ook wel aangeduid met de veelzeggende naam „niet aan de grond gebonden produktierichtingen”. Bij grond moeten we dan denken aan Nederlandse grond, want het voer dat deze dieren gebruiken is in hoofdzaak afkomstig van grond gelegen op het Amerikaanse continent.

Hoewel de ontwikkelingen in het produktiepatroon en de omvang van de produktie niet onbelangrijk zijn geweest, toch zijn de wijzigingen die zich hebben voorgedaan ten aanzien van de produktiefactoren in de landbouw en in de wijze van voortbrenging, in het kader van deze voordracht belangrijker. Het aantal arbeidskrachten in de landbouw nam tot 1947 nog toe. Deze toename was evenwel niet groot – gemiddeld ongeveer 1000 personen per jaar – en ongetwijfeld minder dan men in die tijd hoopte, gezien het feit dat de situatie op de arbeidsmarkt bijna voortdurend gekenmerkt was door een teveel aan arbeidskrachten. De industrialisatie in ons land gaf geen snelle ontwikkeling te zien en in de jaren dertig stagneerde deze geheel. Depressies uiteten zich in de industrie meestal in een outputcyclus met werkloosheid, terwijl de landbouw blijft doorproduceren en de inkomens het kind van de rekening worden ten gevolge van een prijzencyclus.

Na 1947 zien we een sterke afneming van het aantal agrarische beroepspersonen; in de periode 1947–1965 kan deze worden geschat op ongeveer 40%. Opmerkelijke verschillen treden hierbij aan de dag tussen de drie belangrijkste categorieën agrarische werkers. De daling van de landarbeiders is het eerst begonnen, hun aantal is met $\pm 60\%$ afgenomen; daarna volgden de meewerkende zoons met een daling van $\pm 50\%$. De afneming van het aantal bedrijfshoofden is het laatst op gang gekomen en be-

draagt thans ongeveer 20%. De directe oorzaak van deze ongekende afnemning van de hoeveelheid arbeid is gelegen in de toepassingen van arbeidsbesparende technieken, dus in sterke motorisatie en mechanisatie.¹⁾ Deze ontwikkeling is vooral bevorderd door de stijging van de lonen.

Vóór de oorlog was arbeid in Nederland relatief overvloedig en laag in prijs. Hierin is na de oorlog een radicale verandering gekomen. De lonen zijn met sprongen omhoog gegaan, terwijl de prijzen van de overige produktiemiddelen een veel geringere stijging te zien gaven. Sinds 1953 is de prijs van de arbeid met meer dan 100% gestegen tegenover die van werktuigen met 20%, terwijl de prijzen van kunstmeststoffen en veevoer ongeveer gelijk zijn gebleven. Op grond van deze prijsdivergentie heeft er na de oorlog een grootscheepse vervanging van arbeid door werktuigen plaats gehad terwijl de vooroorlogse ontwikkeling in de toepassing van de overige produktiemiddelen zich voortzette. Hierdoor namen de zgn. non-factor inputs (produktiemiddelen die van buiten de landbouw worden aangekocht) sterk toe. De beloningen van de factor inputs (arbeidsloon, rente en pacht) maken thans nog slechts ruim 40% van de totale kosten uit. De Nederlandse landbouw raakt derhalve economisch steeds meer verweven met andere sectoren van de economie en met het buitenland, een ontwikkeling die zich ongetwijfeld in de komende jaren zal voortzetten.

Vóór 1940 is de netto-arbeidsproduktiviteit vooral toegenomen door uitbreiding van de produktie, terwijl na 1950 het accent komt te liggen op afnemning van de hoeveelheid arbeid. In beide perioden blijft het volume van de produktie echter toenemen – de toepassing van produktieverhogende technieken is in de landbouw niet tegen te houden, zij is typerend voor de aard van het agrarische productieproces – terwijl de kostenstructuur een belangrijk breekpunt te zien geeft. Aan enkele belangrijke consequenties van deze laatste wijziging zullen we nu enige aandacht moeten besteden.

Wij zagen reeds, dat van de drie categorieën het aantal bedrijfshoofden in de periode 1947–1962 het minst is afgenomen;

---

¹⁾ Waren er in 1940 in ons land 4.400 landbouwtrekkers, 480 melkmachines en 2 maai-dorsers, voor 1965 waren deze cijfers: resp. 112.000, 75.000 en 5.600. Ook wat de verpleging en oogst van suikerbieten en aardappelen betreft heeft de mechanisatie grote vooruitgang geboekt.

wel trad in deze periode een versnelling van de daling op. Deze vermindering is uiteraard van directe invloed op de bedrijfs-groottestructuur. Het blijkt dat vooral de bedrijven kleiner dan 7 ha in aantal afnemen, de bedrijven boven 20 ha ongeveer gelijk blijven, terwijl de hier tussenliggende groep nog enigszins in aantal toeneemt. Het resultaat van deze verschuivingen is, dat de gemiddelde bedrijfsgrootte na 1947 slechts is toegenomen van 11 ha tot ruim 13 ha. Gelet op de sterk toegenomen bewerkingscapaciteit per man is de bedrijfsgroottestructuur ongunstiger geworden.

Een van de belangrijkste gevolgen van eerderevermelde ontwikkelingen in de agrarische beroepsbevolking en de bedrijfsgroottestructuur is wel de dalende mannelijke arbeidsbezetting per bedrijf, te weten van 2,25 in 1947 tot 1,65 in 1965. Van belang is, dat door deze daling ook de samenstelling van de arbeidsbezetting is veranderd. Het aantal bedrijven met landarbeiders is afgenomen en op de resterende bedrijven met landarbeiders is het aantal per bedrijf verminderd. Wij zien dus een stijging van het aantal gezinsbedrijven en wat nog opmerkelijker is, een sterke toeneming van de eenmansbedrijven. Meer dan 40% van alle bedrijven in Nederland is thans reeds eenmansbedrijf. Deze ontwikkeling betekent een ingrijpende verandering in de arbeidsvoorziening met belangrijke consequenties voor de organisatie van het werk.

Merkwaardig genoeg gaan bovengenoemde ontwikkelingstendities in feite lijnrecht in tegen de eisen die in de landbouw door de economische en sociale ontwikkelingen aan de wijze van produceren worden gesteld. Immers de noodzakelijke inkomststijging in de landbouw zal voor een belangrijk deel tot stand moeten komen door produktiviteitsverhoging. Nemen wij hierbij in aanmerking, dat deze verhoging vooral moet worden bereikt door vertrek van mensen, met name bedrijfshoofden, uit de landbouw, dan is duidelijk, dat deze ontwikkeling moet leiden tot grotere bedrijven. Ook de sociale eisen (o.a. kortere werkweek, vakantie) wijzen onmisbaar in de richting van meer mensen per bedrijf, dus van grotere produktieëenheden.

Niet het minst belangrijk zijn de ontwikkelingen, welke plaatshebben in de bedrijfsorganisatie en die in hoofdzaak worden bepaald door de prijsverhoudingen en de technische mogelijkheden. Het is vooral de relatief sterke stijging van de lonen die de boer dwingt tot arbeidsbesparing en mechanisatie. De hierbij beho-

rende toepassing van moderne werkmethode en exploitatie van grote, meestal gespecialiseerde werktuigen vereisen eveneens grotere produktieëenheden. De omvang van deze eenheden, waarbinnen het mogelijk is de verschillende produktiemiddelen doelmatig tot samenwerking te brengen neemt nog steeds toe.¹⁾

Op welke wijze kan nu aan deze eisen tot grotere produktieëenheden worden toegemoet gekomen? Voor de akkerbouw liggen de mogelijkheden – wanneer wij afzien van een drastische vergroting van de bedrijfsoppervlakte, wat voorlopig niet mogelijk is – in het gebruik maken van loonwerkers en in een intensieve samenwerking tussen bedrijven ten aanzien van werktuigen en arbeid. Daar de loonwerker niet alleen werktuigen, maar ook arbeid ter beschikking stelt, betekent meer loonwerk, dat per aan het bedrijf verbonden arbeidskracht een grotere oppervlakte beschikbaar moet zijn. Op kleine bedrijven kan dit betekenen, dat het bedrijf dan geen voldoende werkgelegenheid meer biedt voor de boer alleen. Samenwerking heeft daarentegen het voordeel dat de werkgelegenheid binnen de eigen bedrijven wordt gehouden. In de praktijk blijkt dat deze samenwerking goed kan functioneren, mits de samenwerkende boeren bereid zijn bij beslissingen over de uitvoering der werkzaamheden een groot deel van hun zelfstandigheid prijs te geven.

Kan in de akkerbouwsector samenwerking, in combinatie met loonwerkers, voor een belangrijk deel de nadelen van te kleine bedrijven opheffen, in de rundveehouderij ligt de situatie enigszins anders. De voederwinning leent zich weliswaar evenals de akkerbouw, ook voor samenwerking en/of loonwerk, maar melken en veeverzorging daarentegen kunnen minder gemakkelijk in loonwerk worden uitgevoerd, terwijl samenwerking door de dagelijkse terugkeer van het werk sterk in de richting van een fusie zou moeten gaan.²⁾ Toch zal men ook in de rundveehouderij

¹⁾ In het algemeen kan men stellen, dat een bij de huidige prijsverhoudingen en technische mogelijkheden aangepaste bedrijfsorganisatie met zich mee brengt, dat een vaste arbeidskracht 20 à 30 ha bouwland of 20 à 30 melkkoeien kan verzorgen. De bedrijfs-groottestructuur en de omvang van de veestapel per bedrijf in aanmerking nemend is het duidelijk, dat op verreweg het grootste deel van de bedrijven zulk een organisatie niet is te realiseren.

²⁾ Bovendien zijn een doelmatige arbeidsaanwending en een rendabele exploitatie van melkmachines moeilijk voor te stellen zonder het samenbrengen van de melkveestapels en het gemeenschappelijk gebruik van stalruimte en voederopslagplaatsen. De gebouwensituatie betekent dan ook een ernstig knelpunt om tot grotere organisatorische eenheden te komen.

om te komen tot een verantwoorde bedrijfsexploitatie en tot een leefbaar bestaan, deze weg in moeten slaan. Een toenemend aantal bedrijven kan slechts als eenmansbedrijf voldoende bestaansmogelijkheden bieden. Een eenmansbedrijf als zelfstandige onderneming is echter zeer bezwaarlijk en in sociaal opzicht onaanvaardbaar.

Een belangrijke vraag is voorts welke rol de varkenshouderij en de pluimveeteelt als onderdeel van het landbouwbedrijf zullen blijven spelen in verband met de structurele veranderingen die plaatshebben. Evenals bij de akkerbouw en de rundveehouderij moeten bij deze teelten de gewijzigde prijsverhoudingen tot grotere eenheden leiden. Of deze omvang zo groot moet worden dat deze als basis kan dienen voor een levensvatbaar gespecialiseerd bedrijf is echter nog een open vraag. Bij efficiënt opgezette eenheden van bescheidener omvang – b.v. 100 mestvarkens of 2.000 leghennen – zijn nl. de arbeidskosten al zo laag, dat het verder te behalen kostenvoordeel momenteel niet groot is. Een factor die duidelijk in de richting van specialisatie werkt is de toenemende noodzaak van specialistische vakkennis. Het wordt steeds moeilijker voor de ondernemer op een volledig gemengd bedrijf zich voor alle produktierichtingen de benodigde vakkennis eigen te maken. Zou men bovendien erin slagen de aan specialisatie verbonden risico's aanzienlijk te verminderen – bijvoorbeeld door contracten met afnemers – dan is o.i. de weg open voor het ontstaan van gespecialiseerde bedrijven.

De hierboven aangeduide ontwikkelingen in de arbeidsorganisatie en het produktiepatroon zijn belangrijk maar moeten de aandacht niet afleiden van de te geringe omvang van de individuele bedrijven. De vermindering van het aantal bedrijven en een aanzienlijke vergroting van de resterende blijft van het grootste belang.¹⁾ Op korte termijn zal dit echter niet volledig bereikt kunnen worden. Want zelfs bij een vermindering van het aantal bedrijven tot b.v. de helft zou de gemiddelde bedrijfsoppervlakte niet groter worden dan ongeveer 25 ha; een oppervlakte die in de akkerbouw reeds door één man kan worden verzorgd. Het zal

---

¹⁾ De vraag of de ontwikkelingen in de organisatie van het werk en in de arbeidsvoorziening als een overgangsfase naar een toestand met aanzienlijk grotere zelfstandige bedrijven met meerdere arbeidskrachten moeten worden gezien, is een belangwekkende vraag maar o.i. momenteel praktisch weinig relevant.

wel 15 tot 20 jaar duren voordat een dergelijke drastische vermindering is gerealiseerd. Het is derhalve duidelijk, dat er meer nodig is om de landbouw het volle profijt te laten trekken van de sterk toenemende bewerkingscapaciteit per man.

In het proces van economische groei, waarin de landbouw zich thans bevindt, is activiteit op alle fronten geboden. Wil de landbouw niet achterop raken, maar zich zo snel mogelijk aanpassen aan deze ontwikkelingen, dan is een veelomvattend structuurbeleid vereist.

Twee belangrijke onderwerpen vragen in dit verband nog de aandacht, te weten de betekenis van de cultuurtechnische omstandigheden en de capaciteiten van de boer als ondernemer en bedrijfsleider bij de noodzakelijke aanpassing die de landbouw moet doormaken.

De verbetering van de cultuurtechnische omstandigheden moet in de eerste plaats worden gezien als een middel om de noodzakelijke mechanisering te bevorderen, de bewerkingskosten te verlagen, het aantal werkbare uren te vergroten en in het algemeen om de communicatie in het betreffende gebied te verbeteren. Ook het inschakelen van loonwerkers, de onderlinge samenwerking en de gewenste veranderingen in het produktiepatroon kunnen door een betere ontsluiting, verkaveling en waterbeheersing worden bevorderd. Met het schaarser en duurder worden van de arbeid en het groter worden van de produktieëenheden zal de betekenis van de cultuurtechnische omstandigheden toenemen. Het laat zich dan ook aanzien, dat deze omstandigheden in steeds sterkere mate een knelpunt gaan vormen bij de aanpassing van de landbouw aan de gevolgen van de economische groei en aan de toenemende technische mogelijkheden.

Het zal duidelijk zijn dat ten gevolge van de economische en technische ontwikkelingen, ook hogere eisen worden gesteld aan de boer als ondernemer en bedrijfsleider. In de eerste plaats zal de boer meer dan vroeger rekening moeten houden met de speciaal op zijn bedrijf voorkomende omstandigheden. In de tweede plaats moet de boer, naast landbouwkundige kennis, thans ook kennis van machines en werktuigen hebben en bovendien bedrijfsorganisatorische en commerciële capaciteiten bezitten.

Bij het denken over en het vormgeven aan de toekomstige

structuur van de landbouw dient men er vanuit te gaan, dat de positie van deze bedrijfstak in een verstedelijkte samenleving, waarin landbouw en platteland enerzijds en industrie en stad anderzijds in open communicatie met elkaar staan, anders zal zijn dan in een overwegend agrarische en gesloten plattelandsamenleving.

De structuur van de landbouw zal zodanig moeten zijn, dat zij de werkers in de landbouw de mogelijkheid biedt een inkomen en werk- en levensomstandigheden te verkrijgen, die de vergelijking met die van de niet-agrarische bevolkingsgroepen kunnen doorstaan.

Veranderingen op het platteland

In verband met de sterke daling van de agrarische bevolking en het gevoerde beleid van regionale industrialisatie in de naoorlogse periode heeft het zin zich af te vragen, hoe de totale bevolkingsontwikkeling op het platteland is verlopen en welke veranderingen zijn opgetreden in de economische en sociale structuur. De ontwikkeling van de urbanisatiegraad van de Nederlandse plattelandsgemeenten tussen 1947 en 1960 geeft over dit ontwikkelingsproces een belangrijke indicatie, nl. een sterke afnemning van de overwegend agrarische gemeenten en een sterke stijging van het aantal geïndustrialiseerde gemeenten.¹⁾ In plattelandsgemeenten, die overwegend agrarisch zijn gebleven – vooral in Zeeland en in de noordelijke provincies – stagneert de bevolkingsgroei, terwijl in het industrialiserende platteland de bevolking juist toeneemt.

De ontwikkeling op het platteland verloopt genuanceerd. In de expulsiegebieden, met dus een vertrekoverschot, blijft de eenzijdige economische structuur, gericht op de landbouw, nog het meest behouden. In vele andere plattelandsgemeenten echter is de economische structuur verbreed, zij het dat zich voor vele bewoners een geografische scheiding heeft voltrokken tussen wonen en werken. Pendel en forensisme, mogelijk gemaakt door de betere verkeerstechnische ontsluiting en de spreiding in de industrievestiging, moeten naast migratie worden gezien als middelen om omvang van bevolking en werkgelegenheid beter

---

¹⁾ Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad, C.B.S. 1960.

op elkaar af te stemmen. Het laat zich aanzien, dat de urbanisatie van het platteland in de toekomst verder zal voortschrijden; het platteland zal waarschijnlijk ook in toenemende mate woongebied worden van mensen, die elders werken. Omstreeks 2000 zal het aantal overwegend agrarische gemeenten nog slechts klein zijn.

Verbreiding van de economische structuur biedt de plattelandsbevolking, inclusief de agrarische, betere ontwikkelingsmogelijkheden en vergemakkelijkt beroepsovergangen, terwijl door een verbetering van de infrastructuur het verzorgingsniveau op een hoger peil wordt gebracht. Wezenlijk bij deze ontwikkeling is niet alleen dat het aandeel van de agrariërs in de plattelandsbevolking steeds kleiner wordt ten bate van industriearbeiders en nieuwe middenstanders, maar ook dat de sociale positie van de agrarische bevolkingsgroep een geheel andere wordt.

Als gevolg van deze ontwikkelingen en door de steeds betere ontsluiting en de toenemende communicatiemedia voltrekken zich grote veranderingen in de vanouds traditioneel ingestelde plattelandsamenleving, veranderingen in het cultuurpatroon en in de sociale structuur. Het traditionele cultuurpatroon evolueert naar wat HOFSTEE¹⁾ genoemd heeft een modern dynamisch cultuurpatroon. De verbreiding van de economische structuur bevordert de sociale differentiatie, terwijl de steeds voortgaande spreiding van kennis, cultuur en welvaart het grote breekijzer vormt in de bestaande sociale hiërarchie en onherroepelijk zal leiden tot een toenemende emancipatie en democratisering.

Wanneer U een ogenblik bereid bent de blik naar achteren te richten dan kunt U zich overtuigen van de ingrijpende veranderingen in het sociale en culturele leven.

Welk een verschil tussen het leven van de mens van heden en dat van een bewoner van het platteland van vijftig jaar geleden! De werkgelegenheid was toen weinig gevarieerd, het beroep van de vader was in vele gevallen bepalend voor dat van de zoon. Het gesprek was het belangrijkste communicatiemiddel en het lopen nog een belangrijk verplaatsingsmiddel. De vrijetijdsbesteding vormde nog geen problemen, want deze bestond nog niet. Het leven van de dorpsbewoner speelde zich in hoofdzaak af in het gezin, de familie en de buurt. In deze levenssferen werd de

---

¹⁾ E. W. Hofstee, *Veranderend platteland*, Landbouwkundig Tijdschrift, september 1962.

jongere generatie kennis bijgebracht, het gevoel voor traditie ontwikkeld, de cultuur overgedragen, kortom de levensstijl gevormd. In het gezin werd ook de beroepskeuze bepaald. In de buurt speelden het sociale verkeer en het onderlinge hulpbetoon zich af.

In bepaalde opzichten behoort deze gezins- en buurtgebondenheid onherroepelijk tot het verleden. Verschillende functies zijn overgenomen door formele organisaties, in vele gevallen vertakkingen van landelijke en gewestelijke instellingen. Men denke hierbij aan het respectabele aantal organisaties en verenigingen op economisch, politiek, medisch, recreatief, cultureel en maatschappelijk terrein en aan allerlei vormen van onderwijs en vakscholing. Het kan ook niet anders of in een tijd, waarin de arbeidsverdeling zover is voortgeschreden, de kennis van de verschillende beroepen steeds toeneemt, de sociale, culturele en materiële voorzieningen steeds beter worden, kortom in een samenleving waarin zoveel instellingen nodig zijn om produktie en consumptie van stoffelijke en geestelijke goederen in juiste banen te leiden, moet de functie van gezin en buurt een andere zijn geworden dan in een maatschappij, waarin de samenleving gesloten en op zichzelf aangewezen was.

Met deze summier opmerkingen zal duidelijk geworden zijn, dat het gehele platteland is opgenomen in het proces van technische ontwikkeling en economische groei en dat de oude gesloten dorpsamenleving weinig perspectief meer biedt. Men zal bereid moeten zijn deze samenleving op moderne leest te schoeien en dus de outillage van het platteland, de organisatievormen en de mogelijkheden van vrijetijdsbesteding aan te passen aan de eisen van de tijd. Laten in dit opzicht vele dorpen in onze buurlanden een waarschuwing zijn. Hier wordt te weinig van de moderne samenlevingsvormen en -normen overgenomen. Grote gebieden worden gekenmerkt door een slechte ontsluiting, te weinig openbaar vervoer, gebrek aan openbare nutsvoorzieningen, slechte woningsituatie, onvoldoende onderwijsinstellingen en verouderde organisatievormen, geringe maatschappelijke en culturele activiteiten en een zeer eenzijdige economische structuur.

Op straffe van een achtergebleven gebied te worden zal het platteland zich moeten aanpassen aan de behoeften op velerlei gebied, die de moderne samenleving in een economisch ontwikkeld land kenmerken.

Betekenen deze veranderingen nu dat er binnenkort nauwelijks meer sprake zal zijn van een platteland? Zijn er voor een typische dorpsamenleving geen perspectieven meer? In dit verband zal men zich eerst moeten afvragen of er in het jaar 2000, als ons land minstens 20 miljoen inwoners zal tellen, nog sprake zal kunnen zijn van een agrarische bedrijfstak van enige omvang. Het zou nl. kunnen zijn, dat de landbouw nog slechts in kleine verknipte stukken een plaats wordt gelaten in ons dan totaal verstedelijkt land of dat de landbouw zou fungeren als bufferzone tussen steden en stadsgewesten en als randzone langs de vleugels van de randstad en andere stedenruggen. De planologen hebben over deze morfologische verstedelijking van ons land een zeer bepaalde visie die door een indrukwekkende terminologie wordt begeleid.

Gelukkig blijkt uit de berekeningen van verschillende deskundigen, dat zelfs bij een royaal grondgebruik voor alle niet-agrarische doeleinden (natuurterrein, verkeersvoorzieningen, bebouwde oppervlakte en parken en plantsoenen) er in het jaar 2000 toch nog een 2 miljoen ha cultuurgrond zal zijn, tegen 2,5 miljoen ha thans. Er blijft dus in ieder geval genoeg cultuurgrond over om nog van platteland te kunnen spreken. Bovendien lopen de belangen van de planologie en de landbouw in zoverre parallel, dat beide gesteld zijn op het gebruik van cultuurgrond in grote open ruimten, de een om recreatieve en de ander om landbouwkundige redenen.

Maar met vlakke grond alleen heeft men nog geen plattelandssamenleving. Een tweede belangrijke vraag is hoe dat toekomstige platteland zal worden bewoond. Wanneer de landbouw zich nl. zou ontwikkelen in de richting van grote ondernemingen, waarbij de woonplaats er minder toe doet, dan zou ook hiermee een plattelandssamenleving twijfelachtig kunnen worden. We nemen echter aan, dat deze theoretische mogelijkheid geen werkelijkheid zal worden. In de eerste plaats zien we noch in Europa, noch in het overgrote deel van Noord-Amerika een dergelijke ontwikkeling, terwijl ook grote staatslandbouwbedrijven en collectieve bedrijven in Oost-Europa – nog afgezien van het politieke dwangstelsel – weinig lokkende perspectieven laten zien ten aanzien van de produktiviteit. Bovendien zijn vele economen van mening, dat het gemoderniseerde landbouwbedrijf, dat aangepast is aan de sterk gestegen bewerkingscapaciteit per man,

zeer wel in staat is om het op te nemen tegen het grootbedrijf.

De noodzakelijke reconstructie van het platteland behoeft dan ook niet te betekenen, dat de toekomstige dorpsamenleving geen eigen karakter kan behouden. Ongetwijfeld zal er, om het platteland volledig te laten delen in de welvaart, nog veel moeten veranderen, maar dat toekomstige platteland zal toch ook eigen karakteristieke trekken hebben: een bepaalde economische structuur met relatief veel kleine ondernemingen, verspreide bewoning en betrekkelijk kleine kernen, waarin de samenleving overzichtelijk blijft en waarin het contact met de natuur nog een normale zaak is; en tenslotte het agrarisch productieproces met zijn typische aspecten, welke verschillen van andere bedrijfstakken. Deze kenmerken zullen toch wellicht een stempel blijven drukken op de levensstijl van de bewoners.

Uit het voorgaande mag men concluderen dat zich niet alleen in de landbouw belangrijke structurele veranderingen voltrekken maar dat het gehele platteland in beweging is en dat dit zal leiden tot een steeds grotere economische en sociale ontsluiting; met andere woorden tot een toenemende communicatie van de landbouw met de overige bedrijfstakken en tot een verdere urbanisering van het platteland.

Aangezien de krachten achter deze ontwikkeling – economische groei, technische vooruitgang en intensivering van de communicatie – ook in de toekomst werkzaam zullen blijven, zullen ook de geschetste ontwikkelingen in de landbouw en op het platteland zich onontkoombaar voortzetten. De structuur van de landbouw zal zich moeten aanpassen aan de toegenomen bewerkingscapaciteit per man, de ruimtelijke structuur van het platteland aan de gestegen behoeften aan materiële en geestelijke goederen van zijn bewoners. Zowel in de landbouw als op het platteland zijn hiervoor diep ingrijpende veranderingen nodig die men misschien het beste kan samenvatten met het voor ingewijden veelzeggende woord schaalvergroting.

Vinden deze aanpassingen niet plaats dan zal in de landbouw de produktiviteitsontwikkeling sterk worden geremd, terwijl op het platteland de leefbaarheid ernstig in gevaar komt.

Na deze globale schets van de problematiek van de landbouw en van het platteland kan men zich afvragen waarom de land-

huishoudkunde aan deze Hogeschool wordt gedoceerd. Is het misschien toch een heimwee, een terugverlangen naar de tijd van voor de industriële revolutie toen de landbouw nog de voornaamste bron van bestaan vormde en het platteland nog onge-rept was en een soort plantaardige rust ademde? Een zeker onbe-hagen dus over de ontwikkeling waarin we thans, vooral door de ontwikkelingen van de techniek zijn terecht gekomen?

Hoewel de benaming landhuishoudkunde – een woord dat uit de negentiende eeuw dateert – in deze richting zou kunnen wij-zen, geloof ik toch dat er andere redenen zijn. Trouwens uit het-geen hiervoor gezegd is, zal U duidelijk geworden zijn dat deze geslotenheid, deze statische rust, ook in de landbouw en op het platteland onherroepelijk tot het verleden behoren.

Het belang van de landhuishoudkunde in brede zin opgevat is naar mijn mening vooral hierin gelegen dat een aantal studenten straks bij hun werk geconfronteerd zullen worden met de proble-matiek van landbouw en platteland. Met name zij die hun werk-terrein zullen vinden in de ruilverkaveling en het streekplanwerk; maar ook zij die met de aanleg van wegen en waterlopen en de beveiliging van ons laag gelegen land zijn belast, zullen op de een of andere wijze met de landbouw en het platteland te maken krijgen.

Dit contact tussen landbouw en techniek is trouwens niet van vandaag of gisteren. Een ieder die oog heeft voor de landschaps-vormen van ons zo rijk gevarieerde deltagebied zal beseffen dat grote gedeelten van het land met dikwijls zeer vruchtbare land-bouwgroonden door de mens zijn gewonnen. Ik behoef U slechts te wijzen op de vele droogmakerijen in het westen en de vrucht-bare polders in het zuidwestelijk en noordelijk zeekleigebied, om U duidelijk te maken welk een belangrijke rol o.m. de Waterstaat bij het ontstaan voor deze cultuurgrond heeft gespeeld.

Naast deze oude bedijkingen wil ik nog wijzen op de bedij-kingen in het door de afsluiting van de Zuiderzee ontstane IJssel-meer. Opmerkelijk bij deze jongere bedijkingen is, dat het in cultuur brengen van de drooggevallen grond thans volledig tot de werkzaamheden van de bedijker wordt gerekend, terwijl vroe-ger na het droogvallen de grond direct werd verloot of verkocht. Zowel afgestudeerden uit Delft als Wageningen werken bij de moderne bedijkingen nauw samen.

Maar niet minder belangrijk is de samenwerking welke op het

oude land moet plaatsvinden. Hier is onze generatie geplaatst voor het uitvoeren van diepingrijpende structuurveranderingen in een eeuwenoude bedrijfstak en een reconstructie van het platteland gevormd in een periode, dat de dorpen een uur gaans van elkaar moesten liggen. Uit het voorgaande zal U gebleken zijn, dat deze problematiek niet tot Nederland is beperkt.

Men kan stellen dat bij het proces van schaalvergroting dat in de landbouw en op het platteland moet plaatsvinden, afgestudeerden uit verschillende richtingen zullen moeten samenwerken. Naast civiel-ingenieurs en cultuurtechnici, landmeters en landbouwkundigen en deze weer gesteund door representanten uit de sociale wetenschappen. Het is naar mijn mening voor een goede samenwerking van grote betekenis om oog te hebben voor elkaars gezichtspunten en met name ook voor de belangen van hen die leven en werken in de landbouw en op het platteland.

In deze geest opgevat hoop ik dat de landhuishoudkunde aan deze Hogeschool een steentje kan bijdragen tot een vruchtbare samenwerking bij het vele werk dat nog op uitvoering wacht.

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Bij de aanvaarding van mijn ambt zij het mij vergund mijn eerbiedige dank te betuigen aan Hare Majesteit de Koningin, voor mijn benoeming tot buitengewoon lector aan deze Hogeschool.

Mijne heren curatoren,

Voor het vertrouwen dat U in mij hebt willen stellen, door mij voor deze benoeming voor te dragen, ben ik U zeer erkentelijk.

Mijne heren hoogleraren, lectoren en docenten van de afdeling Weg- en Waterbouwkunde,

Het is voor mij een bijzonder voorrecht in uw afdeling werkzaam te mogen zijn. De contacten van de weg- en waterbouwkunde en de geodesie met het winnen, beschermen en verbeteren van de cultuurgrond zijn speciaal in ons land zo oud en zo intensief, dat het niet moeilijk zal zijn om het vak landhuishoudkunde

een passende plaats te geven in het studieprogramma van uw afdeling.

Mijne heren leden van het bestuur van het Landbouw-Economisch Instituut,

Reeds geruime tijd ben ik in verschillende functies op het L.E.I. werkzaam. Het zal wel de liefde tot het land zijn en de bijzondere problematiek in de landbouw, die het moeilijk maken om het Instituut, waar een belangrijk deel van het economisch en sociaal onderzoek in deze bedrijfstak plaats vindt, te verlaten.

Het verheugt mij echter zeer dat uw bestuur mij onmiddellijk toestemming verleende, om de in hoofdzaak bij uw Instituut opgedane kennis mede dienstbaar te maken aan deze Hogeschool. Door deze toestemming onderstreept U de opvatting, dat noch de landbouw, noch de landbouwwetenschap gebaat zijn bij een geïsoleerde positie.

Dames en heren studenten,

Het geeft mij veel voldoening U te mogen confronteren met de problematiek van landbouw en platteland. Ik zal niet proberen van U landbouweconomen te maken. Wel hoop ik U enig inzicht te geven in de economische en sociale aspecten van die agrarische vraagstukken, die voor uw toekomstig werkterrein, zowel in binnen- als buitenland, van belang kunnen zijn.

Uiteraard legt het adjectief „buitengewoon” mij beperkingen op, desondanks hoop ik U niet teleur te stellen.

Ik dank U voor uw aandacht.